

DİYARBAKIR HALKI VE YÖNETİCİLERİNİN BOARD MİSYONERLERİNE YAKLAŞIMI (1836-1915)*

Gülşen AKKOYUN ÖZLÜ¹

Öz

Diyarbakır, tarih boyunca farklı etnik ve dini grupların yaşadığı bir yer olması hasebiyle 19. yüzyılın başlarından itibaren farklı misyoner grupların hedefi haline gelmiştir. Misyonerlerin Diyarbakır'a yönelmelerindeki temel amaç Hristiyanlığı yaymak olsa da arka planda siyasi ve ekonomik çıkarlar yatmaktaydı. Bu gayeyle Board Teşkilatı da 1830 yılında misyonerleri olan Mr. H.G.O. Dwight ile Eli Smith Ermeni, Kürt ve Nasturilerin yaşadığı coğrafyada araştırma yapmak üzere görevlendirilmişlerdir. Yapılan çalışma ve incelemeler neticesinde 1835 yılında Musul, Diyarbakır ve İran'ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende bir misyonerlik merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır ise Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünülmüştür. Dr. Ashel Grant 1839 yılında çalışmalarını genişletmek için Diyarbakır'a gelmiştir. Burada halkın batılılara ve misyonerlere karşı tepkili olduğunu görmüştür. Daha sonra Diyarbakır'a gelen Board misyonerleri daha temkinli ve sistematik bir şekilde çalışmalarını yürütmüşlerdir. Özellikle de Ermeniler arasında Protestanlığı ve ayrılıkçı fikirlerini yaymak amacıyla kilise, okul, dispanser, hastane ve yetimhaneler açmışlardır. Ancak bu kurumlarda yürütülen faaliyetler Diyarbakır'daki yöneticiler ve halk tarafından sakıncalı görülerek, tepki göstermişlerdir. Bu nedenle bazı misyoner ve yerel yardımcıları sürgün edilmiş, tutuklanmış, evleri yağmalanmış ve şiddete maruz kalmışlardır. Tüm bunlara rağmen kimi zaman Diyarbakır'daki yerel yöneticilerle Board misyonerleri dostane ilişkiler de kurmuşlardır. Buna paralel olarak Board misyonerleri Diyarbakır ve çevresinde daha rahat faaliyet gösterme imkanı bulmuşlardır.

Anahtar Kelime: Diyarbakır, Amerika, Board, Misyoner, Sağlık, Eğitim.

* Bu makale, 15-17 Ekim 2021 Tarihleri arasında Diyarbakır'da düzenlenen *Uluslararası Silvan ve Sultan I. Kılıçaslan Sempozyumu*'nda tam metin bildirisi sunulan "Diyarbakır Halkı ve Yöneticilerinin Board Misyonerleri'ne Yaklaşımı" başlıklı bildirinin düzeltilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya/Türkiye. YÖK 100/2000 Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, Doktora öğrencisi, akkoyungulsen@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3653-9724

THE APPROACH OF THE PEOPLE OF DIYARBAKİR AND THEIR GOVERNORS TO THE BOARD MISSIONARIES (1836-1915)

Abstract

Diyarbakir has been the target of different missionary groups since the beginning of the 19th century, as it has been a place where different ethnic and religious groups have lived throughout history. Although the main purpose of the missionaries to head to Diyarbakir was to spread Christianity, political and economic interests were in the background. For this purpose, the Board Organization was founded in 1830 by their missionary Mr. H.G.O. Dwight and Eli Smith were assigned to conduct research in the geography where Armenians, Kurds and Nestorians lived. As a result of the studies and investigations, it was decided to establish a missionary center in the triangle formed by Mosul, Diyarbakir and Iran's Urmia region in 1835. Diyarbakir, on the other hand, was considered as the supply base for the activities towards Mosul. Dr. Ashel Grant came to Diyarbakir in 1839 to expand her studies. Here he saw that the people reacted against the westerners and missionaries. Board missionaries who came to Diyarbakir later on carried out their work more cautiously and systematically. They opened churches, schools, dispensaries, hospitals and orphanages in order to spread Protestantism and separatist ideas, especially among Armenians. However, the activities carried out in these institutions were seen as objectionable by the administrators and the public in Diyarbakir and reacted. For this reason, some missionaries and their local assistants were exiled, arrested, their houses were looted and they were subjected to violence. Despite all this, sometimes the local administrators in Diyarbakir and the Board missionaries established friendly relations. In parallel with this, Board missionaries found the opportunity to operate more comfortably in Diyarbakir and its surroundings.

Keywords: Diyarbakir, America, Board, Missionary, Health, Education.

GİRİŞ

Protestanlar misyonerlik faaliyetlerini birden çok teşkilat vasıtasıyla yürütmüşlerdir. Bu teşkilatlanmaların içinde en faal, kendinden önce kurulan örgütlerden daha geniş çaplı ve daha iyi organize edilmiş olanı *The American Board of Commissioners for Foreign Missions* (ABCFM) adındaki misyonerlik kuruluşudur. Bu organizasyon dışında da aynı gayeyle kurulan ve bu doğrultuda faaliyet gösteren *Anglican Evangelical Church Missionary Society* (1799), *British and Foreign Bible Society* (1804) gibi farklı oluşumlar da faaliyet göstermiştir. Ancak en aktif olanı bu olmuştur. Bu teşkilatın temeli 29 Haziran 1810 yılında Boston'da atılmış ve 2 Eylül 1810 yılında ilk toplantısını yapmıştır. Ancak örgütün tam olarak faaliyete geçmesi 1812 yılında olmuştur (Prudential Committee, 1928, s. 7). Daha sonraki yıllarda da Hristiyan olmayan toplumlar arasında Protestanlığı yaymak amacıyla başta Amerika, İngiltere ve Hollanda gibi Protestan nüfusun yoğun olduğu ülkelerde Board misyonerlerine destek olmaları amacıyla çok sayıda misyon merkezi kurulmuştur (Malkoç, 2004, s. 161).

Board Teşkilatı'nın Osmanlı coğrafyasındaki faaliyetleri ilk kez genç ve kabiliyetli 2 Amerikan Board Teşkilatı'na bağlı misyonerler Pliny Fiks ve Levi Parsons 1819 yılında Osmanlı topraklarına gönderilmeleriyle başlamıştır (Putney & Burlin, 1984, s. 15). 1822 yılında Parson'un ölümü ve ondan sonra da 1825 yılında Fisk ölümü üzerine Board teşkilatına bağlı misyonerler misyonerlik çalışmalarını aksamaması için 1829 yılında Malta adasında bir toplantı düzenlemişlerdir. Burada Ermeniler ve Kürtler arasında Protestanlığı yaymak için özellikle de Ermenilere yönelik bir istasyon kurulması ve Mezopotamya'yı bölümlere ayırma kararı alınmıştır (Smith, 1833, s. 9). Bunun için de 6 büyük grup oluşturulmuş (Küçük Asya, Ermeni ile Kürdistan, Suriye, Mezopotamya ve Arabistan) ve bu bölgelere misyonerler gönderilmiştir (Richter, 1910, s. 105-106). Alınan kararlar neticesinde 1830 yılının bahar aylarında Anadolu coğrafyasına Amerikan Board misyonerlerinden H.G.O. Mr. Dwight ve Eli Smith büyük söz ve vaatlerle önce Malta'dan Ermeniler, Kürtler ve Nasturiler üzerine araştırma yapmak için görevlendirilmişlerdir (Barton, 1908, s. 123; Tejirian & Spector, 1893, s. 85; *The Missionary Herald*, Vol. XXVI, 1830, s. 249). İlk olarak Nasturiler üzerine yoğunlaşmışlardır. Bunun en önemli nedenleri; Nasturilerin devletten bağımsız olarak dağlık bir bölgede yaşamaları (İndependet or Mountain Nestorians) ve bu halkın dışlanmış olduklarını idea etmeleriydi (Gray & Galahad, 1913, s. 114). Ayrıca misyonerler Diyarbakır ve Musul arasında bir misyon bölgesi kurmak ve buna bağlı olarak da kendi misyon alanlarını genişletmek istemişlerdir. Bu istasyonlar vasıtasıyla da Orta Doğu'nun zenginliklerini kontrol altına almayı amaçlamıştır (Kennedy, 2008, s. 3). Ancak Mr. Dwight ve Eli Smith

yürütecekleri faaliyetlerde daha etkin olabilmek için 1830'da İzmir'e gelmiştir (Barton, 1908, s. 8). Burada Arapça, bazı yerel dilleri ve Türkçeyi öğrenmek için de ilk olarak *Khatchadoor'da* (Adı geçen bu yer o dönemde İzmir'e bağlı ve şehir merkezinden yaklaşık 7-8 km uzaklıkta bir yerleşim yeri idi) bazı eğitilmiş Ermeniler ile irtibata geçerek, onlardan Türkçe eğitimi almışlardır (The Missionary Herald, Vol. XXVI, 1830, s. 249). İki misyoner İzmir'den İran'a geçerek, burada yaşayan Nasturileri ziyaret etmişlerdir (Grant, 1841, s. 13; Tejirian & Spector, 1893, s. 85). Daha sonra Mr. Dwight ve Eli Smith Tebriz'e gelmişlerdir. Ancak Eli Smith buradan ayrıldıktan sonra kolera hastalığına yakalanmıştır. Bu nedenle de çalışmalarına yaklaşık üç ay ara verdikten sonra Tebriz'deki çalışmalarına tekrar devam etmiştir. Burada faaliyetlerini daha sağlam bir temele oturtmak için de İngiliz elçi ve İngiliz bir doktorla bağlantı kurmuşlardır. İki Board misyoneri Tebriz'de yedi ay kaldıktan sonra 1831 yılında Nasturi nüfusunun yoğun olduğu ve Board Teşkilatı ile haberleşmenin kolay sağlandığı Urmiye'ye geçmişlerdir (Tejirian & Spector, 1893, s. 86). Gerek Eli Smith gerekte Henry Otis Gray Dwight görevleri esnasında eşleri ve çocuklarını dizanteri hastalığından kaybetmelerine rağmen çalışmalarına ara vermeden devam etmişlerdir. Daha sonra bölgedeki misyonerlik çalışmalarını sonlandırarak, Mayıs 1831 yılında İstanbul'a dönmüşlerdir. Onlardan sonra 1832 yılında Amerikan Board misyonerlerinden Justin ve Charlotte Perkins bölgedeki faaliyetlere devam etmeleri için gönderilmişlerdir (The Missionary Herald, Vol. XLVI, 1850, s. 88). Ancak Perkins'in epilepsi hastalığına yakalanması ve ailesini farklı hastalıklardan ötürü kaybetmesi üzerine buradaki çalışmaları yürütememiş ve kısa süre sonra vazifesini yarıda bırakarak, Amerika'ya dönmek zorunda kalmıştır (Kennedy, 2008, s. 21).

Bazı kaynaklarda Nasturi Misyonu'nun 1833'te Nasturiler ve Urmiye'deki Türkçe konuşanlar için kurulduğu bilgisi mevcut olmasına rağmen (Bird, 1899, s. 17), Board kaynaklarına göre ilk kez Asahel Grant İngiliz büyükelçisi ile bağlantılı olarak 1835 yılında Urmiye'de Nasturi Misyonu'nu başlatmıştır (Grant, 1841, s. 14). Dr. Grant yapmış olduğu bu gezileri esnasında Doğu Anadolu'nun yüksek kesimlerinde yaşayan Nasturi, Kürtleri ve İran'da yaşayan Nasturi ve Kürtler hakkında önemli bilgiler toplamıştır. Ayrıca gezi alanına Fırat-Dicle havzasını da ilave ederek, muhtemelen kendisinden sonra bölgeye gelecek olan Amerikan Board misyonerlerine gerekli temini hazırlamayı da ihmal etmemiştir.

1. Amerikan Board Misyonerlerinin 1850'den Önce Diyarbakır'a Gelişi

Board misyonerlerinin yapmış olduğu tüm çalışma ve araştırmalar neticesinde 1835 yılında Musul, Diyarbakır ve İran'ın Urmiye bölgesinin oluşturduğu üçgende bir misyon merkezi kurulması kararlaştırılmıştır. Diyarbakır ise Board Teşkilatı için daha da önemli görülmüş ve

merkez çalışmalarda Musul'a yönelik faaliyetlerin ikmal üssü olarak düşünülmüştür (Grant, 1841, s. 14). Bunun en önemli nedenleri ise Diyarbakır'ın İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerin ortaya çıktığı ve yayıldığı Mısır, Mezopotamya ve Mısır gibi kadim medeniyetlerin kurulduğu coğrafyalara yakın olması ve jeo-kültürel zenginlik olarak da Türk, Kürt, Arap, Süryani, Ermeni, Yezidi, Rum ve Nesturiler gibi ırk, din ve mezheplerin bir arada yaşadığı bir yer olmasıdır. Ayrıca jeo-politik bakımdan çok zengin bir coğrafyada bulunması şehri daha da kıymetli kılmıştır. Bu sebeplerden ötürü Diyarbakır'ın misyoner faaliyetlerinin hedefi haline gelmesi de bir bakıma kaçınılmaz olmuştur.

Tüm bunların yanında Hristiyan misyonerlerinin Diyarbakır'a yönelmelerindeki dini sebepler de olmuştur. Özellikle Dicle-Fırat nehirleri için İncil'de bahsi geçen "Cennet'in Nehirleri" ifadesine dayanarak Diyarbakır'a yönelmişlerdir (Yaratılış 2:8-14; Grant 1841, s. 42; Barton, 1908, s. 128). Amerikan Board misyonerleri de Dicle-Fırat nehirlerinin bu kutsiyetine inanmış ve 1835 yılından itibaren bölgeye yoğunluk vermeye başlamışlardır (The Missionary Herald, Vol. C, 1904, s. 531). Böylece ilk kez 1836 yılında Perkins, Stoddard, Dr. Ashel Grant ve Fidelia Fisk gibi Board misyonerleri bölgedeki araştırmaları ve incelemeleri neticesinde Board Teşkilatı tarafından Nasturilere yönelik İran'ın kuzey batı hattını kapsayacak şekilde ilk misyon bölgesi kurulmuştur (Clowes, 1888, s. 171-172). Fakat Fidelia Fisk'in çalışmaları yetkililerin dikkatini çekmiş ve bundan rahatsız olmuşlardır. Bu nedenle de Fidelia Fisk tutuklanmış olsa da daha sonra serbest bırakılmıştır. Bu Board misyonerlerinden sonra 1839 yılında Dr. Ashel Grant'ta misyonerlik çalışmalarını daha da genişletmek için Diyarbakır'a gelmiştir. Burada Board teşkilatları adına faaliyet gösteren Dr. Holmes ile buluşmuştur. Ancak Dr. Grant şehre geldiği zaman Diyarbakır'da anarşi ortamının, tüm batılılara ve misyonerlere karşı tepkinin olduğunu görmüştür (Barton, 1908, s. 128). Bu tepkiler ve Diyarbakır'ın sıcak ikliminin sağlıklarını tehdit etmesi üzerine şehri terk etme kararı almışlardır. Böylece Dr. Grant ve Dr. Holmes Diyarbakır'da 40 gün kaldıktan sonra Diyarbakır valisinin kendilerine sağlamış olduğu güvenlik tedbirleri altında Mardin'e geçmişlerdir (Grant, 1841, s. 35). Ancak Dr. Grant arkadaşları ile Diyarbakır'dan ayrıldıktan sonra evlerinin Müslüman-Kürtler tarafından yağmalandığını ifade etmiştir (Grant, 1841, s. 32). Dr. Grant ve Dr. Homes Mardin'de 2 ay faaliyet göstermiş ve bir süre sonra buradan da ayrılmışlardır.

Daha sonra, Dr. Ashel Grant çalışmalarına Suriye Hristiyanları arasında devam etmiştir. Ancak burada çok uzun kalmamış ve kısa bir süre sonra da Musul'a geçerek misyonerlik çalışmalarını Kürtler üzerine de yoğunlaştırmak istemiştir. Dr. Grant meşakkatli bir

Yolculuktan sonra 20 Eylül 1839 tarihinde Musul'a gelmiştir. Ancak Dr. Grant buraya gelmeden hemen önce de Nasturiler üzerine yapmış olduğu gezi sırasında bölgede yaşayan yerel halklar ve Nasturiler ile yaşama imkânı bulmuştur. Dr. Grant bu süreçte birlikte yaşadığı halklar hakkında önemli bilgiler de toplamıştır (Dr. Ashel Grant görevi gereği Nasturiler üzerine yapmış olduğu bu gezileri her boyutu ile kaleme almış özellikle de Kürtlerin yaşayış biçimleri ve kültürleri hakkında önemli bilgiler kaydetmiştir). Ancak Dr. Grant 1840 yılında Erzurum üzerinden İstanbul'a oradan da Metropolis (İzmir-Torbalı) geçmiş ve buradan da ayrılarak, 3 Ekim 1840 yılında da Boston'a varmıştır (Grant, 1841, s. 128). Dr. Grant'ın tüm bu gezi ve araştırmaları neticesinde hazırlanmış olduğu raporlar ve önerileri doğrultusundan Board Teşkilatı tarafından 1841 yılında Musul'da Nasturi Misyonu kurulmuştur.

Nasturiler ile Kürt beyleri arasında çıkan çatışma sonucunda Hakkari Emiri Nurullah Bey, Bedirhan Bey'in yardımıyla Nasturiler ağır yenilgiye uğratmıştır (Doğan, 2010, s. 9-12). 1844 yılında ise Hakkâri'nin dağlık bölgesindeki bu misyonun zayıflaması sonucunda zamanla varlığı da son bulmuştur. Ancak Board Teşkilatı bölgeye misyonerlerini sık sık göndermeye devam etmiştir. Gelen misyonerlerin çalışma ve araştırmaları neticesinde raporlar hazırlanmış ve 1850 yılına gelindiğinde Keldani, Süryani, Yakubi, Nasturi topluluklarına verilen genel bir isim olan Asuri Misyonu'nun kurulması kararlaştırılmıştır. Board misyonerlerinin de önem verdiği Diyarbakır'ın da bu misyonun en geniş kolunu kapsayacak şekilde teşkil edilmesi istenmiştir. Böylece Diyarbakır Asur Misyonu'nun en kuzey istasyonunu temsilen bu misyona dahil edilmiştir (Bozan, 2015, s. 333-361). Board Teşkilatın en büyük amacı ise Diyarbakır'da kurulacak olan istasyonun Mezopotamya'nın tamamı ve Musul'un yarı istasyonları için bir temel olmasıydı (Report of the American Board, Vol. XLI- XLIV, 1850, s. 21). Bunun için de misyonerler tarafından merkezden maddi yardım talep edilmiştir. Teşkilat tarafından da 1844 yılında Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetlerinin daha hızlı geliştirilmesi ve devamlılığı için toplamda 8,000 kuruş bağış yapılmıştır. Bunun yanı sıra Diyarbakır gibi misyon bölgesi olan Amedia'ya 5.000, Kerkük'e 4.500, Mardin'e 4.500, Siirt'e 4.500 ve Mutran Elita'ya da 2.000 kuruş bağış yapılmıştır (Badger, 1850, s. 171).

2. Amerikan Board Misyonerlerinin 1850'den Sonra Diyarbakır'a Gelişleri

Board teşkilatına bağlı misyonerler 1850 yılından sonra da Diyarbakır'daki faaliyetlerini genişleterek, çalışmalarına devam etmişlerdir. Ancak misyonerlerin 1850 yılından sonraki misyonerlik faaliyetleri önceki yıllardan daha kapsamlı ve sağlam temeller üzerine oturtularak yürütülmüştür. Bunun en önemli sebebi Board misyonerlerinin 12 yıl boyunca bölge ve Diyarbakır hakkında hazırlanmış oldukları raporları gelecek olan yeni misyonerler için

rehberlik etmiş olmasıdır. Ayrıca daha önce buralara gelen misyonerlerin de tecrübe kazanmasını ve daha da bilinçli hareket etmesi yeni misyonerlerin çalışmalarını kolaylaştırmıştır. Bu doğrultuda da Board misyoneri Dr. Azariah Smith 4 Aralık 1851 yılında Diyarbakır'a gelmiştir (The Missionary Herald, Vol. XLVII, 1851, s. 212). Dr. Smith ilk olarak şehirde var olan kilisede çalışmalar başlatmış ve daha sonra buradaki 2 Ermeni, 1 Suriyeli ve yerli yardımcılarını ile beraber Diyarbakır Protestan Kilisesi'ni organize etmiştir. Dr. Smith'in amacı özellikle Ermeniler ve Jacobitler (Jacobiteler=Jakobitler: Doğu kilisesine bağlı bir Hristiyan gruptur) arasında Protestanlığı yaymaktır. Bunun için de diğer arkadaşları ile haftalarca çalışmıştır (Report of the American Board, Vol. XLI-XLIV, 1850, s. 68). Ancak bu faaliyetleri Diyarbakır valisi Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa'nın hoşuna gitmemiştir, Bu nedenle de misyonerlere tepki gösterilmiş ve şehirde Board Teşkilatı'na bağlı bazı misyoner ve yerel yardımcılarını tutuklanarak Argona'ya (Ergani) sürgün edilmişlerdir. Dr. Smith'den sonra 1852 yılında Dr. Lobdell Diyarbakır'a gelmiştir. Bu Board misyoneri şehirde 10 gün kaldıktan sonra buradan ayrılmıştır. Ancak Dr. Lobdell kısa bir süre kalmış olduğu Diyarbakır'ın daha önce faaliyet göstermiş olduğu Antep'e benzemediğini, buradaki insanların yeniliğe kapalı ve yaşanılması çok zor bir şehir olduğunu ifade etmiştir (Report of the American Board, 1852, s. 83). Çünkü Dr. Lobdell şehirde kaldığı süre zarfında yerel yöneticiler ve halk kendilerine sert davranmıştır. Bu nedenle de Dr. Lobdell burada faaliyet göstermek için uygun bir ortam bulamamıştır. Daha sonra Board Teşkilatı tarafında Diyarbakır'a atanan ilk resmi misyoner olan Dr. George Dunmore ise 1852 yılında Diyarbakır'a gelerek faaliyetlerine başlamıştır. Ancak şehirde yürütmüş olduğu çalışmalar Diyarbakır valisi ve Müslüman ahalinin dikkatini çekmiş bundan ötürü de Dr. Dunmore ve aslen Hanili olan arkadaşı Baron Stepan yerel yöneticiler halk tarafından ikaz edilmişlerdir. Ancak Dr. Dunmore, Baron Stepan ve diğer arkadaşları çalışmalarına devam etmişlerdir. Mr. Dunmore'un bu şekilde hareket etmesinin en önemli nedenlerinden biri de kendisinden önce bölgeye gelen Grant'ın başlatmış olduğu çalışmalarını daha da ileriye taşımaktır. Bu nedenle de başta Dr. Dunmore olmak üzere Baron Stepan ve arkadaşları faaliyetlerinden ötürü yetkililer tarafında yakalanmışlardır. Ancak Dr. Dunmore 2 gün tutuklu kaldıktan sonra serbest bırakılmıştır. Mr. Dunmore serbest bırakıldıktan sonra Diyarbakır ve İstanbul'daki yetkililer ile dostane ilişkiler kurmasına rağmen yakın arkadaşı Baron Stepan ve diğer arkadaşları serbest bırakılmamışlardır (Barton, 1908, s. 132). Bunun üzerine Dr. Dunmore arkadaşlarının serbest bırakılması için Diyarbakır valisi ile görüşmüştür. Ancak Board misyonerlerinin ilerde Ermeniler ile birleşerek devlete zarar verebilme ihtimaline karşı Dr. Dunmore bu isteği Vali tarafından kabul edilmemiştir. Ancak İngiliz Konsolosluğu araya girmesiyle Baron Stepan

serbest bırakılmıştır (Barton, 1908, s. 132). Daha sonra da Dr. Dunmore'un şehirde açık veya kapalı yürütmüş olduğu faaliyetleri yerel yöneticiler tarafından açıkça ret edilmiştir. Bundan ötürü şehirde Protestanlardan nefret edenlerin çoğunlukta olması ve Diyarbakır'daki yöneticiler arasındaki problemlerin devam etmesi üzerine Dr. Dunmore burayı kendi için güvenli bir yer olarak görmeyerek, Harput ve Arapgir'e gitmiştir. Mr. Dunmore Diyarbakır'dan ayrılmasının en önemli nedeninin yöneticilerden almış olduğu tehditler olduğunu ifade etmiştir.

Board Teşkilatı tarafından Diyarbakır'da Dr. Dunmore ile beraber faaliyet göstermesi için görevlendirilen Mr. Augustus Walker 1854 yılında şehre gelerek, çalışmalarına başlamıştır (The Missionary Herald, Vol. L, 1854, s. 208). Burada yerli dostları olan aynı zamanda Diyarbakır'daki Protestanların lideri olarak görülen Shemmas ile beraber faaliyet göstermiştir. Ancak faaliyetleri Diyarbakır'daki yetkililerce sakıncalı bulunup, Diyarbakır valisinin emri ile de Shemmas tutuklanmıştır. Bunun üzerine Misyoner Mr. Walker duruma itiraz ederek Vali ile görüşmüştür. Tüm çaba ve ısrarlarına rağmen arkadaşı bırakılmamıştır. Bundan dolayı da Mr. Walker, Board Teşkilatı'na derhal rapor göndermiştir. Mr. Walker merkeze göndermiş olduğu raporunda gerek İstanbul'daki yöneticiler gerekte Diyarbakır'daki yöneticilerin Protestanları düşman gibi gördüğünü ve faaliyetlerine engel olmak için böyle davrandıklarını ifade etmiştir. Ancak Mr. Walker arkadaşının serbet bırakılması için ısrarcı olmuş ve Diyarbakır valisi ile tekrar görüşmüştür. Vali ve Mr. Walker arasındaki görüşme olumlu yönde gelişmesine rağmen vali, Shemmas'ın serbest bırakılması için Mr. Walker'dan 2.000 bin kuruş talep etmiştir (The Missionary Herald, Vol. L, 1854, s. 208). Böylece istenilen ücret ödenmiş ve Shemmas serbest bırakılmıştır. Mr. Walker şehirde faaliyetlerine devam ederken, Dr. Dunmore 14 Ekim 1855'te tekrar Diyarbakır'a gelmiş ve burada yerli dostları kendisini çok sıcak karşılamışlardır. Bunun yanı sıra Dr. Dunmore şehirde eskisi gibi kargaşanın ve kendilerine karşı olan tepkinin azalması karşısında büyük bir memnuniyet duymuştur. Dr. Dunmore deyimiyle *artık şehrin caddelerinde taşlanma korkusu olmadan rahat yürüyor, kimse onlara hakaret etmiyor ve çalışmalarını daha rahat yürütebiliyorlardı* (Rufus, 1872, s. 59). Bunun en önemli nedeni de Diyarbakır valisi Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa'nın yakalanmış olduğu rahatsızlık nedeniyle kendisini tedavi eden Dr. Davit Nutting ile yakınlaşması olmuştur. Ayrıca vali, Dr. Nutting'e 2 tane güzel at hediye etmiş, Board misyonerlerine 80, valinin talimatıyla da Kenan Paşa (1 Ağustos 1852 tarihinde Kürdistan Eyaletinin merkezi olan Diyarbakır'a bağlı olan Siirt'e kaymakam olarak atanmıştır. Çelik, 2019, s. 74) Board misyonerlerine 4 dolar bağışta bulunmuşlardır (The Missionary Herald,

Vol. LI, 1855, s. 224, 342). Bunun yanında Nasuhzade Mehmed Hamdi Paşa ile Diyarbakır'a 28 Ekim 1854'te atanan İngiliz konsolos William Richard Holmes ile dostane ilişkinin kurulması neticesinde valinin emriyle şehirdeki Board misyonerleri Protestanlık faaliyetlerinde daha rahat hareket etme imkânı bulmuşlardır (Report of the American Board, 1855-1857, s. 106.). Ancak Board misyonerlerinin bazı faaliyetleri yetkililer tarafından zararlı görülmüş ve valinin çıkarmış olduğu ferman ve yakınlaşma çok kalıcı olmamıştır. Gerek valinin gerekse halkın Board misyonerlerine olan tepkisi devam etmiştir. Bu nedenle de 1855 yılında Diyarbakır valisi, Mr. Walker ile Hani'de görevli olup Diyarbakır'da Board misyonerleri ile faaliyet yürüten Baron Stepan'ın şehri terk etmeleri emrini vermiştir (Rufus, 1872, s. 60). Ancak Stepan bu emre itaat etmeyip, çalışmalarına tekrar devam etmiştir.

1857 yılında Harput'ta bulunan Dr. Dunmore tekrar Diyarbakır'a geçmek için yola çıkmıştır. Ancak Choonkoosh'da (Çüngüş) Board Teşkilatı adına faaliyet gösteren Protestanlar ve Çüngüş müdürü arasında bazı sıkıntıların yaşanması üzerine Dr. Dunmore da yerli dostlarının yardımıyla olayı araştırmak için önce Çüngüş'e geçmiştir. Bu tarihte Çüngüş müdürü Şahin Ağa sadece Protestan ahali ile değil genel olarak Çüngüş halkı ile sıkıntı yaşanmıştır (Bozan, 2021, s. 44). Dunmore burada Çüngüş müdürü Şahin Ağa ile kavga eden Sarkis diye bir Ermeni yardımcılarının evinde kalmıştır. Burada müdür ile görüşerek, kendisinden Protestanlar'a karşı oluşan tepkilerin önleneceği konusunda söz almıştır (The Missionary Herald, Vol. LIII, 1857, s. 397). Daha sonra da Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı Adış/Aedish (Değirmen) köyüne geçmiştir [Adış-Değirmen köyü, günümüzde Diyarbakır'ın Çüngüş ilçesine bağlı bir köydür]. Dr. Dunmore köyde 200 hanenin bulunduğunu ifade etmiş, kendisinden yaklaşık 3 yıl sonra köye gelen Board misyoneri Mr. Allen'ın verdiği bilgiye göre de burada 2.000 kişi yaşamaktaydı (The Missionary Herald, Vol. LVI, 1860, s. 74). Dr. Dunmore köye geldiği zaman burada yaşayan birkaç dostu tarafından sıcak karşılanarak güzel ağırlanmıştır. Fakat Dr. Dunmore burada bazı olumsuzluklarla da karşılaşmıştır. Dr. Dunmore buradaki halkın *dik kafalı* ve *isyankar* oldukları için kendisini de tehdit ettiklerini, dövdüklerini ve köyden silahla kovduklarını ifade etmiştir. Bunun üzerine Dr. Dunmore buradaki çalışmalarını bırakıp, asıl görev yeri olan Diyarbakır'a geçmiştir (The Missionary Herald, 1857, s. 398). Ancak şehirde Board Teşkilatı adına güzel gelişmeler olurken, burada bulunan 3 büyük aile reislerinin hâlâ kendilerine karşı çok sert davrandıklarını ve kesinlikle aralarına almadıklarını da ifade etmiştir. Aynı yıl içerisinde Ergani'de (*Arghani*) Protestanlar ve buradaki yöneticiler arasında olaylar çıkmıştır. Bunun üzerine Dr. Dunmore buraya geçerek, Ergani müdürü ile de

görüştür [Dunmore'nin aktarımına göre burası 300 Müslüman 350 Ermeni haneli bir yerdi] (The Missionary Herald, Vol. LIII, 1857, s. 398).

Netice olarak müdürden Protestanlar'a ve Board misyonerlerine karşı sert tepkilerin önüne geçilmesi için söz alarak, olayların çıktığı diğer yer olan da Eğil'e geçmiştir. Ancak burada da halk tarafından sert tepkiler ile karşılaşmıştır. Dr. Dunmore, ziyaret etmiş olduğu Çüngüş ve Eğil'deki yetkili ve halktan almış olduğu tepkiler üzerine, buraların halkı için *insanlıktan uzak ve vahşi* ifadesini kullanmıştır (The Missionary Herald, Vol. LIII, 1857, s. 292; The Missionary Herald, Vol. LIV, 1858, s. 78). Dr. Dunmore'dan sonra da Çüngüş'te olaylar çıkmış ve bunun üzerine Board misyoneri Mr. Crosby H. Wheeler de Çüngüş'te çıkan kargaşayı araştırmak ve misyonerlere karşı tepkilerin önüne geçilmesini sağlamak amacıyla Harput'tan Çüngüş'e gitmiştir. Wheeler 1857 senesinin kasım ayında ziyaret ettiği Çüngüş'te 200 Türk ve 500 Ermeni evinin olduğu bilgisini de vermektedir (The Missionary Herald, Vol. LIV, 1858, s. 77). Burada bulunan devlet yetkilileri ile görüşmeler yaparak, kendilerinden bu olayların yatıştırılacağı sözünü aldıktan sonra şehirden ayrılmıştır. 1860 yılında Board Teşkilatı'na bağlı misyoner Mr. Allen de Çüngüş'teki eğitim faaliyetlerini kontrol etmek, daha da genişletmek ve yeni açılan okulu denetlemek için buraya gitmek istemiştir. Ancak bunun için Diyarbakır valisinden özel izin almak mecburiyetinde kalmıştır. Vali de misyonerlerin bu talebini olumlu karşılayarak, Çüngüş'te herhangi bir olumsuzluk yaşamamaları ve misyonerlere sıkıntı çıkarılmaması için Çüngüş müdürüne bir mektup göndermiştir. Çüngüş müdürü ise misyonerlerin Ermeniler ile birleşip buralarda tatsız olaylara sebebiyet verecekleri endişesiyle Board misyonerlerinin burada sadece birkaç gün kalmalarına müsaade edebileceğini bildirmiştir (The Missionary Herald, Vol. LVI, 1860, s. 74; Bozan, 2021, s. 33-58). Böylece Mr. Allen, Diyarbakır valisi yol boyunca güvenliklerini sağlamaları için kendilerine tahsis edilen zabıtalardan Çüngüş'e gelerek, burada açılan Protestan Okulu'nu Çüngüş müdürünün himayesinde ziyaret etmiştir. Zabıtaya ihtiyaç duymasının en önemli nedeni misyonerlerin yolda Kürt eşkıyalar tarafından soyulmasıydı.

Mr. Allen buradan ayrıldıktan sonra da Değirmendere köyüne geçmiştir. Ancak köydeki halkın Board misyonerlerine karşı olan tavırları hâlâ devam ettiğini, Protestanlar'dan nefret ettiklerini ve misyonerleri köye sokmak istemediklerini ifade etmiştir (The Missionary Herald, Vol. LVI, 1860, s. 74). Bu nedenle de Mr. Allen köyde fazla kalmak istemeyip, buradan da ayrılmıştır. Buna rağmen aynı yıl içerisinde Diyarbakır'da faaliyet gösteren Mr. Walker'in Diyarbakır valisi ile olan dostane ilişkisi neticesinde Board misyonerlerinin Şam'dan Diyarbakır'a getirilerek burada cariye olarak satılmak istenilen Hristiyan bir kızın

serbest bırakılması talebi Diyarbakır valisi tarafından olumlu karşılanmıştır. Valinin emri ile kız derhal serbest bırakılmıştır (The Missionary Herald, Vol. LVI, 1860, s. 74). Ancak 1860 yılında Diyarbakır'da Ermeniler ve Kürt çeteleri arasında olayların çıkması üzerine Diyarbakır'daki misyonerlik faaliyetleri bir süre yürütülememiş ve Board misyonerleri de Diyarbakır'daki yerel yöneticilerden sık sık yardım talep etmişlerdir. Bundan dolayı da Çoğu Board misyoneri gibi Mr. Walker da şehirden gitmek istemiştir. Bunun için de Diyarbakır'daki yetkililere başvurmuştur (The Missionary Herald, Vol. LVI, 1860, s. 374). Böylece valinin kararıyla misyoner Mr. Walker'ın sıkıntız ve güvenli bir şekilde Mardin'e geçmesi de sağlanmıştır. Augustus Walker, Diyarbakır valisinin çok aktif ve enerjik bir kişiliğe sahip olduğunu ve onun sayesinde yedi ay sanki şehirde devlet yetkilileri yokmuş gibi çok rahat hareket ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca bu olayların 1861 yılının sonlarına kadar devam etmesi Board misyoneri Mr. Dwight'a göre faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Bu nedenle de Mr. Dwight Diyarbakır'daki bu durumu not ermiş ve merkeze rapor olarak göndermiştir. Tüm olumsuzluklara rağmen Board faaliyetleri Mr. Walker ve Tomas ve diğer arkadaşlarının çalışmaları neticesinde atılan sağlam temeller üzerinde devam edilmiştir (The Missionary Herald, Vol. LVII, 1861, s. 306). Ancak Mr. Dwight Diyarbakır'da bulunduğu süre zarfında şehirde tam bir kaosu hakim olduğunu ve özellikle de Müslüman ve Hristiyanlar arasındaki çatışmalar giderek arttığını ifade etmiştir. 1862 yılı içerisinde bölgedeki olaylar ve sık sık nükseden salgın hastalıklar nedeniyle Diyarbakır'daki yerel yöneticiler Board misyonerlerine yeni vergiler koymak zorunda kalmışlardır. Bu nedenle de teşkilata bağlı misyonerler bu ağır vergilerden ötürü maddi sıkıntı yaşamış ve Board Teşkilatı'ndan sık sık maddi destek talep etmişlerdir (The Missionary Herald, Vol. LVIII, 1862, s. 217-218). Merkez teşkilatı ise bu talepleri olumlu karşılamış ve misyonerlerinin maddi sıkıntı yaşamaması ve faaliyetlerin sekteye uğramaması için de sık sık para göndermişlerdir.

1864 yılında Kıtıbul'da (Cutterbul) Board Teşkilatı'na bağlı birkaç misyonerin faaliyeti süpheli görülerek, Diyarbakır'daki yerel yönetici ve askeri yetkilinin kararıyla tutuklanmışlardır. Bu misyonerlerin şehirdeki faaliyetlerinin engellenmesi için 3 aylığına Erzincan'a sürgün edilmişlerdir. Ancak Board Teşkilatı bu durumdan rahatsızlık duymuş ve misyonerlerin serbest bırakılması için Diyarbakır İngiliz konsolosluğuna başvurmuşlardır. Ancak konsolosluk tarafından Diyarbakır valisine talepte bulunmalarına rağmen bu istekleri reddedilmiştir. Bunun nedeniyse bu şahısların İstanbul ve Diyarbakır'daki yetkililerce güvenilir görülmemeleriydi (The Missionary Herald, Vol. LXI, 1865, s. 207).

William F. Williams 1865 yılında Diyarbakır'a geldiğinde yerli dostları ve yardımcıları olan Tomas Boyacian şehirdeki faaliyetleri tek başına ve teşkilattan herhangi maddi bir destek almaksızın yürütmekteydi. Mr. Williams ise bu durum karşısında hem çok şaşırılmış hem de üzülmüştür. Bunun yanı sıra Diyarbakır'daki yerel yetkililerin Board misyonerlerine karşı eskisinden daha sert tedbirler almışlardır. Ayrıca şehirde patlak veren kolera salgınından ötürü de kendilerine karşı yüksek vergiler koydukları için de misyonerler maddi sıkıntılar yaşamaktaydılar.

Board misyonerleri 1865-1866 yılları arasında Diyarbakır'daki Kolera salgınında devlet yetkililerinin koymuş olduğu vergiyi Müslüman ve kendilerine yakın olanlara değil de sadece kendilerine karşı uygulandığını iddia etmişlerdir. Bundan ötürü de 1865 yılında Board misyonerleri Diyarbakır'da misyonerlik faaliyeti yürütememişlerdir (Fifty-Third Report Annual, Vol. LII-LVII, 1863-1867, s. 84). Board misyonerlerine göre Diyarbakır'daki yerel yöneticilerinin amacı bu salgını fırsata çevirerek, sahada sağlık çalışmaları yürüten Board misyonerlerinin çalışmalarını etkisiz hale getirmektir.

Board misyonerlerinin 1865 yılında Diyarbakır ve çevre köy-kasabalarda yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri neticesinde Diyarbakır'a yakın bir köyde 3 Müslüman Protestanlığa geçmiştir. Bu hadise üzerine yetkililer devreye gitmiş ve yerel yöneticiler ile misyonerler arasında kargaşaya yaşanmıştır. 1866 yılında ise Board misyonerleri tarafından daha önce Board Teşkilatı'nın göndermiş olduğu maddi destek ve yapılan bağışlar ile Çüngüş'te yeni bir kilise inşa edilmek istenmiştir. Fakat yerel yöneticiler tarafından misyonerlerin bu talebi süpheli görülmüş ve bu girişimleri bir süreliğine engellenmiştir (The Missionary Herald, Vol. LXII, 1866, s. 382). Ancak tüm yasaklara rağmen Board misyonerleri bu kiliseyi inşa etmişlerdir. Aynı yıl içerisinde bazı Board misyonerleri ve Diyarbakır valisi arasında dostane ilişkiler de kurulmuştur (The Missionary Herald, Vol. LXIII, 1867, s. 38). Bundan dolayı da 1866 yılında dönemin Diyarbakır valisi tarafından şehirde Board misyonerleri için 1 köşk (yazlık ev) inşa ettirilmiştir. Misyonerlere ait olan ikinci yazlık köşk ise Ermeni sarraf ve bankerler tarafından inşa edilmiştir. Sonraki yıllarda bu köşklerin yakınlarına misyonerlerin daha rahat iletişim kurmaları amacıyla devlet izniyle telgraf hatları çekilmiştir (The Missionary Herald, Vol. LXXX, 1884-1885, s. 121).

1866 yılında Sultan Abdülaziz tarafından Protestanların her yerde okul açmalarını engellemek için ferman çıkarılmıştır. Diyarbakır valisi de buna paralel hareket ederek, Protestan olmayan köylere Board misyonerlerinin girmelerini engellemiştir (The Missionary Herald, Vol. LXIII, 1867, s. 82). Bunun en önemli nedeni ise Diyarbakır'a bağlı olan bu köylerde Protestan

misyonerlerinin Ermeni ve diğer milletler üzerindeki zararlı faaliyetlerini denetim altında tutmaktı. Aynı şekilde 1867 yılında Diyarbakır ve Mardin arasında faaliyet yürüten Board misyonerlerinin çalışmaları süpheli görülerek, Diyarbakır valisinin emri ile jandarmalar tarafından tutuklanmışlardır. Daha sonra bu misyoner ve yardımcıları tedbir amaçlı belirli bir süre nezarete tutulmuşlardır. Ayrıca eş zamanlı olarak aynı gün içerisinde şehirde ikamet eden diğer Board misyonerlerinin de evlerinde çeşitli aramalar yapılmıştır. Ancak dönemin Mardin mutasarrıfının araya girmesiyle Diyarbakır valisinin görüşü alınmış ve meclis kararı ve kefil nezaretinde 19.000 kuruş karşılığında bu misyonerler serbest bırakılmışlardır (The Missionary Herald, Vol. LXIV, 1868, s. 403).

1875 yılında gerek Diyarbakır gerek civar köylerde yapılmak istenen yeni kiliselerin tamamlanması için devletten izin alınmıştır. Ancak yetkililer tarafından detaylı araştırma yapıldıktan sonra verilen bu izinler iptal edilmiştir (The Missionary Herald, Vol. LXXII, 1876, s. 292-293). Bunun üzerine Board Teşkilatı bu duruma itiraz ederek, izinlerin yenilenmesini talep etmişlerdir. Osmanlı ve Amerikalı yetkililerin araya girmesiyle protokolün yenilenmesi kararı alınmıştır. Böylece de belirli miktarda vergi ödenmesi karşılığında kiliselerin yapım çalışmalarına devam edilmesi kararı verilmiştir. Ayrıca 1879 yılında sivil bir Diyarbakır valisi tarafından misyoner okullarında okutulması amacıyla 50 ciltlik Türkçe ders kitabını hediye edilmiştir. Bunun en önemli nedeni ise valisinin Board misyonerleri ile kurmuş olduğu dosthane ilişki ve bu okullara sempati duymasıydı (The Missionary Herald, Vol. LXXV, 1879, s. 265).

1879 yılında Diyarbakır'ın ilk komiseri ve Islahat Komisyonu üyesi Abidin Bey'in emriyle Diyarbakır, Mardin ve Midyat arasında faaliyet gösteren Board misyonerlerinin daha rahat hareket etmeleri sağlanmıştır (The Missionary Herald, Vol. LXXV, 1879, s. 501). 1881 yılında Board misyonerleri daha önce Peri'de (Berri: Berriya, Harran Turabidin ve Diyarbakır arasında bir yerdi. Ekinci, 2017, s. 83) belirli bir ücret karşılığında küçük kilise kiralamışlardır. Diyarbakır'daki yöneticiler de bu durumu olumlu karşılayarak, gerekli izinleri vermişlerdir (The Missionary Herald, Vol. LXXVII, 1881, s. 506). Ancak gittikçe artan Board misyonerleri ile Ermeniler arasındaki yakınlık ve bu kiliseler vasıtasıyla Board misyonerleri tarafından Ermenilerin kışkırtılması nedeniyle Diyarbakır'daki yetkililer de bu kararlarından vazgeçmişlerdir. Fakat misyonerler yeni bir Protestan kilise inşası için ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Bunun yanında Hazro'daki yerel yöneticiler ve Board misyonerleri arasında Protestanlar'ın nerede ve nasıl gömüleceği meselesi nedeniyle birçok sıkıntı yaşanmıştır. Çermik'te de Müslim ve gayrimüslimler arasında bazı olaylar çıkmıştır. Olaylarda gerek

Müslim gerekte gayrimüslim birçok kadın ve erkek yaşamını yitirmiştir. Bu nedenle halkı kışkıttıkları düşünülen Protestanların şehirde ticaret yapması yasaklanmıştır. Ancak bu emre uymayanlar olmuştur. Bunun üzerine yerel yetkililer bunlara müdahale etme gereği duymuştur. Böylece yaklaşık 130 dükkanı devlet eliyle kapatılmış ve bazıları da halk tarafından tahrip edilmiştir. Bunun üzerine misyonerler İstanbul hükümetine mektup göndererek eskisi gibi buralarda gerek toplantı yapma gerekse serbest bir şekilde ticaret yapmak istediklerini bildirmişlerdir (The Missionary Herald, Vol. LXXVII, 1881, s. 507). Bu talepleri kabul edilerek, İstanbul hükümetinin izni ile tekrar toplantılarını düzenlemeye başlamışlardır.

1884 yılında bölgede misyonerlik faaliyeti sürdüren Browe'nin eşi Miss. Caroline E. Bush ve Miss. Wright, Kürt bölgesi gezisi kapsamında Çermik ve Çüngüş'e de ziyaret etmişlerdir (Life and Light for Woman, Vol. XIV, 1884, s. 429). Ancak yolda çıkan fırtınadan ötürü bir Kürt beyinin konağına sığınmak zorunda kalmışlardır. Kürt beyinin emri ile konakta bir gece iyi şekilde ağırlanmışlardır. Bu kadın Board misyonerleri Çermik ve Çüngüş'te kaldıkları süre zarfında daha sonraki zamanlarda açmayı planladıkları kitap dükkânı için kitapları dükkân ve evlerde saklamışlardır (Life and Light, Vol. XVI, 1886, s. 85-86). Bu kitapları ile Kürtler arasında Protestanlığın yayılmasını hedeflemişlerdir. Ancak Board misyonerlerinin Kürtler tarafından sert karşılanmaları nedeniyle bu teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

1886 yılında ise Diyarbakır'a gelen Board misyonerleri Mr. Herman Norton Barnum ve Mr. Emily Crosby Wheeler şehirde çıkan olaylar ve misyonerlere olan tepkilerden dolayı Ermeni bir ailenin evinde kalmak zorunda kalmışlardır (Life and Light, 1886, s. 429). Aynı şekilde 1886 yılında Board misyonerleri ile bağlantılı olan Çüngüş papazı Sarkis Merkashian'ın Protestanlık faaliyetleri Müslüman halkın tepkisine neden olmuştur. Bundan dolayı olaylar çıkmış ve kargaşada Sarkis Merkashian'ın evi tahrip edilmiştir (The Missionary Herald, Vol. LXXXII, 1886, s. 95). Bu nedenle de Diyarbakır ve Çüngüş'teki yerel yöneticiler de bu olayların büyümemesi ve daha fazla zararın ortaya çıkmaması için Board misyonerlerinin gece dışarı çıkmalarını yasaklamışlardır.

1888 yılında Mr. John K. Browne ve eşi Mrs. Leila K. Browne Çermik'e gelmişlerdir (Life and Light, Vol. XVIII 1888, s. 327). Ancak buradaki faaliyetleri sırasında halk tarafından bazı saldırılara uğramışlardır. Bunun üzerine misyoner çift; Çermik'te caddelerde yürürken bazı Müslüman çocuklarının kendilerine *yalancı peygamber ve lanetli* diye hakaret ettiklerini, dışladıklarını ve şehirden kovduklarını ifade etmişlerdir. Buna benzer bir hadise de 1889 yılında Hani'de yaşanmıştır. Müslüman ve Hristiyan ahali arasında çıkan kargaşada birçok kişi yaralanmış, bölgenin Protestan papazı da bazı kişiler tarafından darp edilmiştir (The

Missionary Herald, Vol. LXXXV, 1889, s. 328-229). Bunun üzerine Board misyonerleri Diyarbakır valisi Selim Sırrı Paşa'ya müracaat etmişlerdir. Böylece valinin devreye girmesiyle olaylar yatıştırılmıştır.

3. 1895 Olaylarından Sonra Amerikan Board Misyonerlerine Karşı Alınan Tedbirler

1895 yılında Anadolu'nun birçok noktasında olduğu gibi Diyarbakır, çevre kaza ve köylerde de Müslim ve gayrimüslim ahali arasında çatışmalar çıkmıştır. Bu olaylarda Diyarbakır ve çevresinde Müslüman ve Ermeniler arasında çatışmalar çıkmıştır. Bu kargaşalar sırasında Diyarbakır genelinde Board misyonerleri ile bağlantılı 5 okul ve 2 kilise de hasar görmüştür. Ayrıca okullarda görevli 2 öğretmen yaşamını yitirmiştir. Bunun üzerine Miss. Bush araştırma yapmak üzere Diyarbakır'a yapmış olduğu gezi düzenlemiştir. Bu kapsamında Kilise köyünü de (Killesseh, Killessey: O dönemde Silvan'a bağlı bir köy) ziyaret etmiş ve buradaki Board misyonerlerine bağlı Protestan mektebi ve Protestan Kilisesi'nin 1895 olayları sırasında halk tarafından yıkıldığını ifade etmiştir (The Missionary Herald, Vol. XCIV, 1898, s. 373-374). Aynı yıl içerisinde Board misyonerlerine bağlı diğer dış istasyonlarda olduğu gibi Hazro ve Görentepe-Helda köyünde de olaylar çıkmıştır. Bundan dolayı da Board misyonerleri buralara uzun yıllar girememiş ve herhangi bir faaliyet yürütememişlerdir (The Missionary Herald, Vol. XCVII, 1901, s. 116). Bunun nedeni ise halkın bu olayların çıkması ve büyümesinde Board misyonerlerinin Ermenileri ve diğer yandaşlarını kışkırttığı düşünerek onlara tepki göstermesidir. Yetkililerin Board misyonerlerine karşı almış olduğu bu tedbirlerden rahatsız olan Mr. George P. Knapp 1895 olaylarında merkez hükümetin ve Diyarbakır valisinin kendilerine olan tavırlarının çok sert olduğunu ve bundan dolayı da bazı noktalara girmelerine dahi izin verilmediğini raporla Board Merkezine bildirmiştir. Ayrıca Board misyonerleri olarak çıkan bu olaylar hakkında hiçbir şekilde konuşmadıklarını ve Diyarbakır valisi tarafından da tehdit edildiklerini de ifade etmiştir (*Arizona Republican*, 1896, Image 1). Devlet yetkililerinin bu tedbirleri almalarındaki en önemli nedenlerinden biri de Board misyonerlerinin kurumları vasıtasıyla yürütmüş oldukları faaliyetlerinde özellikle Ermenilerin devlete karşı kışkırtıldıklarının düşünülmesidir (BOA, HR.SYS, 65-43, M-22.04.1896).

1898 yılında Miss. Caroline E. Bush Diyarbakır, çevresindeki istasyon ve köyleri ziyaret etmiştir. Bu gezisi esnasında Dicle Nehri yakınında bir Müslüman köyden geçerken, ortaya çıkan bir olumsuzluktan dolayı buradaki bir Kürt beyinin evine misafir olmuşlardır. Bu Board misyoneri ise burada karşılaştıkları muamele karşısında memnum olmuş ve göndermiş olduğu raporlarda beyin kendilerine çok samimi, sıcak ve misafirperver davrandığını ifade etmiştir. Aynı yıl içerisinde John K. Browne ve Miss. Caroline E. Bush Diyarbakır çevresindeki köy ve

kasabalardaki Board faaliyetlerini yerinde denetlemek için bir gezi düzenlemişlerdir. Bunun için de Diyarbakır'daki yöneticiler tarafından da misyonerlerin güvenliklerini sağlamaları için zaptiyeler tahsis edilmiştir. Böylece Board misyonerleri de güvenli bir şekilde ilk olarak Dicle'ye (*Peran*) geçerek, buradaki çalışmalarını incelemişlerdir (The Missionary Herald, Vol. XCIV, 1898, s. 375).

1899 yılında ise Diyarbakır ve Mardin arasında faaliyet gösteren Board misyonerlerinin aralarında göndermiş oldukları telgraflar Diyarbakır'daki yetkililer tarafından ele geçirilmiştir. Şüpheli görülen bu telgrafların tekrardan Türkçeye çevrilmesi talep edilmiştir. İncelenen bu telgraflarda Osmanlı Devleti hakkında bazı sıkıntılı ve devlet aleyhinde kışkırtıcı ifadeler tespit edilmiştir. Bundan dolayı da Diyarbakır valisinin emriyle 27 kişi tutuklanmış ve daha sonra Siverek ve Diyarbakır'daki cezaevlerine gönderilmişlerdir (The Missionary Herald, Vol. XCV, 1899, s. 221; The Missionary Herald, Vol. XCVI, 1900, s. 60). Bu olay üzerine Mardin'de görevli olan Board misyoneri Alphaeus N. Andrus bu meselenin aslını öğrenmek ve aracılık yapmak için Diyarbakır'daki İngiliz Konsolosluğuna giderek, mektupların tekrardan aslına uygun bir şekilde doğru çevrilmesini talep etmiştir. Alphaeus N. Andrus'ın isteği ve önerileri ile telgraflar aslına uygun bir şekilde İngilizceye hâkim bir tercüman vasıtasıyla tekrar çevrilmiştir. Böylece ortada yanlış ve eksik çeviriye bağlı olarak bir yanlış anlaşılma olduğu tespit edilmiştir. Bu mesele Diyarbakır'daki yerel yöneticileri İngiliz konsolosluğu ve İstanbul'daki Osmanlı yetkililerinin incelemeleri sonucunda çözülmüştür. Bu sebeplerden ötürü Osmanlı yetkilileri Diyarbakır ve çevre kazalar da dâhil olmak üzere misyonerlere ait bazı yetimhaneleri kapatmıştır. Gerekçe olarak da buralarda bulunan öğrencilerin çoğunun Ermeni olduğu, Amerikan ve İngilizler tarafından bu öğrencilerin Osmanlı Devletine karşı kışkırtıldıkları gösterilmiştir. Ancak bu durum Board Teşkilatı ve misyonerlerinin sert bir tavır takınmalarına neden olmuştur. Bunun için de derhal bir süredir kapalı olan yetimhanelerinin yeniden açılmasını sağlamak için harekete geçmişlerdir. Diyarbakır'daki yetkililer sadece Amerikan Board Teşkilatı'na ait yetimhaneleri değil, Alman yetimhanelerini de kapatmıştır. Ancak Alman yetkililer kendi yetimhanelerini açmak için herhangi bir teşebbüste bulunmamalarına rağmen Amerikan Board Teşkilatı ve misyonerleri bu konuda birçok teşebbüste bulunarak gerekli maddi ve manevi mücadelelerini vermişlerdir. Böylece 1899 yılında Board Teşkilatı tarafından 2.000 dolar yardım toplanarak, Diyarbakır'a gönderilmiştir (The Missionary Herald, Vol. XCV, 1899, s. 222).

1899 yılında Board misyonerleri, yerel yöneticilerin de izniyle Diyarbakır ve çevresinden Ermeni çocuklarını ailelerinden alıp kendi okullarına kaydetmişlerdir. Ancak daha sonra

yapıla teftişlerde İstanbul'daki yetkililerden izin alınmadığı tespit edilmiştir. Bunu üzerine 10 Ocak 1899 yılında Dâhiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya telgraf çekilmiştir. Vali ise 27 Mart 1899 yılında Dâhiliye Nezaretine telgraf ile cevap vermiştir. Vermiş cevapta hükümetin bu okullara daha önce izin verdiğini, bu sebeple de kendilerinin de buna müsaade ettiklerini ifade etmiştir. Ayrıca hükümetin bu talebi üzerine okullar mutasarrıf tarafından denetlenmiştir. Fakat herhangi bir sakıncanın bulunmadığı anlaşılmıştır. Ancak daha sonra merkezin talebi üzerine yapılan araştırmalar neticesinde özellikle kadın ve çocukların Protestanlaştırılmaya çalışıldığı süpheliyle tekrar bir denetlenme yapılması istenmiştir. Yerel yetkililerin bu önlemleri almalarındaki en önemli nedenlerinden biri de 1897 yılında Miss. Mary E. Brewer'ın Çüngüş'e gelip, benzer zararlı faaliyet göstermesinin önüne geçmek istemesiydi (Bozan; 2021, s. 203). Bunun üzerine mutasarrıflığın emriyle bu çocuklar Protestan Okulları'ndan toplanmış ve tekrar ailelerine teslim edilmişlerdir (BOA, DH.ŞFR, 233-103, R-17.01.1315).

Buna benzer başka bir hadise de Diyarbakır Merkez, Çüngüş ve Palu'da yaşanmıştır. Board misyoneri olan Mr. Bahens tarafından Müslüman ahalinin çocukları ailelerinden alınıp, devletin haberi olmadan Protestan Okulları'na kaydedilmişlerdir. Bunun üzerine devlet yetkilileri durumu fark ettikten sonra derhal devreye girerek, 26 Nisan 1899 yılında Dahiliye Nezareti tarafından Diyarbakır valisi Mehmed Halid Paşa'ya olayı incelemesi için telgraf çekilmiştir. Bunun üzerine 28 Nisan 1899 yılında Mehmed Halid Paşa'nın emriyle Maden Mutasarrıflığı tarafından gerekli incelemeler yapılmış ve çocukların ailelerine tekrar teslim edilmesi sağlanmış ve bir daha da aynı teşebbüsün olmaması için de önlemler alınmıştır (BOA, DH.ŞFR, 235-21, R-16.02.1315).

1902 yılında zararlı faaliyetleri tespit edilen Board misyonerleri ile bağlantılı 42 kişi Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin kararıyla 3 yıl ceza verilmiştir (The Missionary Herald, Vol. XCVIII, 1902, s. 139). Bunun üzerine Diyarbakır'daki yabancı konsolosluk yetkilileri İstanbul Hükümeti ile irtibata geçerek, bu durumun düzeltilmesi için talepte bulunmuştur. Ancak bu şahısların daha sonraki zamanlarda da aynı şekilde devlete karşı ayrılıkçı faaliyetlerde bulunan Ermeni komiteleriyle bağlatı olarak hareket edecekleri süphesiyle Board misyonerlerinin tüm itiraz ve çabalarına rağmen herhangi bir netice alınamamıştır. Diyarbakır ve çevresinde faaliyet gösteren Board misyonerlerine göre de kendilerine karşı alınan tüm bu tedbirlerin en önemli nedeni Diyarbakır'daki yerel yöneticiler ile İstanbul Hükümeti'nin kendilerine karşı ortak hareket ederek, bölgedeki faaliyetlerini zayıflatmak ve zamanla da bitirmektir.

1903 yılında ise Harput'tan Maden, Ergani ve Diyarbakır'ı ziyaret etmek isteyen Miss. Emma Barnum ve Mr. Knapp'ın Diyarbakır'da kaldıkları evde yetkililer tarafından gece baskını ile arama yapılmıştır. Ancak Board misyonerlerinden Miss. Emma Barnum Jandarmaların arama yapmasını engellemek istemesi üzerine arbede yaşanmıştır. Bu nedenle de Board kaynaklarında bu gece jandarmalar ile yaşadığı olayda Miss. Barnum'un yaptığı savunmadan ötürü kendisi için "küçük kahraman" ifadesi kullanılmıştır. Ancak tüm karşı koymak ve tartışmalara rağmen Miss. Barnum ve Mr. Knapp yakalanarak jandarmalar tarafından sorguya alınmışlardır. Diyarbakır'daki yöneticilerin bu tedbir ve denetimleri yapılmasının en önemli sebebi devlet aleyhine faaliyet gösteren bazı şahısların Board misyonerleri ile iş birliği içinde olmaları ve misyonerlerin evlerinde saklanmış olmasıydı (The Missionary Herald, Vol. XCIX, 1903, s. 307-308).

Tüm bunlara rağmen faaliyetleri esnasında yetkililer tarafından yardım gören Board misyonerleri de olmuştur. Örneğin; 1904 yılında Harput Fırat Koleji müdürü Henry Harrison Riggs ve Mr. Lora Simmons Carey eğitim faaliyetleri ve diğer çalışmaları incelemek üzere Diyarbakır'ı daha sonra da çevre köy-kasabaları bir gezi düzenleme istediklerini Diyarbakır valisine bildirmişlerdir. Bu talepleri ise vali tarafından memnuniyetle karşılanmış ve kendilerine çalışmaları sırasında gerekli yardımın yapılacağı sözü de verilmiştir. Böylece Riggs ve Mr. Carey'in tüm gezilerini özellikle Diyarbakır valisinin kendilerine sağlamış olduğu güvenlik tedbirleri sayesinde bölgeyi rahat ve hızlı bir şekilde gezme imkanı bulmuşlardır. Ayrıca gitmiş oldukları köy ve kasabaların çoğunda da halk ve yöneticiler tarafından çok iyi karşılanmışlardır. Mr. Riggs ve Mr. Carey'in merkeze gönderdikleri raporlarında tüm gezileri boyunca Diyarbakır valisi ve diğer halk ve yöneticilerin yakın ilgi ve yardımlarından ötürü oldukça memnun kaldıklarını ve bunları da asla unutmayacaklarını ifade etmişlerdir (The Missionary Herald, Vol. C, 1904, s. 291-292). Diyarbakır'daki yerel yöneticiler tarafından daha önce 1895 yılındaki kargaşada yıkılan Çüngüş'teki Protestan Kız Okulu'nun tekrar yapılması için Board misyonerlerine yenisinin yapılacağı sözünü vermişlerdir. Miss. Caroline E. Bush ta 1907 yılında bu okulu ziyaret etmiş ve okul ile alakalı bilgileri merkeze rapor olarak göndermiştir (Life and Light, Vol. XXXVII 1907, s. 167).

1907 yılında yerel yöneticiler okulun tamiri için vermiş oldukları sözü tutarak, okulun 2 odasının sıvanma ve boyanması için 10 pound (yaklaşık 44 dolar) vererek, uzun yıllar eğitime kapalı olan Protestan Kız Okulu'nun tekrar açılmasını sağlamışlardır. Çüngüş'teki Hristiyan kadınlar da toplamış oldukları 200 pound ile okulunun inşasına destek vermişlerdir. Aynı yıl içerisinde Miss. Maria B. Poole ve Miss. Bush'ta araştırma yapmak üzere Diyarbakır

ve çevresini ziyaret etmişlerdir. Bunun için de Diyarbakır'daki yerel yöneticilerinden bu seyahatleri sırasında güvenliklerini sağlamaları için birkaç zaptiye verilmesini talep etmişlerdir. Ayrıca bu gezilerinde misyonerlere Kürt katırcılar da refakat ettirmişlerdir. Ancak misyonerler gece bir köye yakın bir yerde mola verdikleri sırada bazı Kürt askerlerin yanlarındaki arkadaşlarına saldırmıştır (Life and Light, Vol. XXXVII 1907, s. 167-168; Life and Light, Vol. XXXVIII 1908, s. 106). Board misyonerleri ile saldırıda bulunan eşkıyalar arasında kargaşa yaşanmıştır. Bu nedenle de Board misyonerleri de korkudan gece uyuyamadıklarını ifade etmişlerdir.

1913 yılında Harput'ta görevli Fay E. Livegood Diyarbakır'a bir gezi düzenlemiştir. Şehre varmadan Diyarbakır'a yakın bir köyde Diyarbakır'da görevli bir doktor ile buradaki hastayı tedavi etmesi üzerine bölge kaymakamının takdirini kazanmışlardır. Budan dolayı da kaymakam da yolculuk boyunca misyonerlerin güvenliklerini sağlamaları için birkaç zaptiye görevlendirmiştir (Life and Light, Vol. XLIV 1914, s. 13).

1915 yılında Diyarbakır hastanesinde sağlık hizmeti veren Dr. Floyd O. Smith ve Mrs. Bessia Health Smith Osmanlı'nın savaşa girmesiyle ülkedeki karışıklık ve Dr. Smith'in Ermeni çeteleri ile bağlantısının tespit edilmesi nedeniyle yerel yöneticiler tarafından şehirdeki sağlık faaliyetlerine son verilmiştir. Daha sonra devlet yetkilileri tarafından Dr. Floyd O. Smith eşi ile birlikte Türkiye'den sürgün edilmişlerdir (One Hundred and Fifth Annual Report, Vol. CV-CIX, 1915-1919, s. 100). Ancak Dr. Smith ve Mrs. Smith'in yolculukları yerel yöneticilerin kendilerine tahsis etmiş olduğu asker denetiminde sağlanmıştır. Bu durum ise Board Teşkilatı tarafından sert bir şekilde karşılanmıştır. Bundan dolayı da aynı yıl içerisinde Harput'ta görevli Board misyoneri Mr. Knapp olayı araştırmak ve şehirdeki olayları yerinde incelemek üzere görevlendirilmiştir. Ancak Diyarbakır'a gelen Mr. Knapp kısa süre içinde hastalanmış ve daha sonra da hayatını kaybetmiştir. Board misyonerlerinin Amerika'da çıkan 29 Ekim 1915 yılında *Harrisburg Telegraph Gazetesi*'ne vermiş oldukları demeçler doğrultusunda çıkan habere göre Mr. Knapp'ın ölümü Diyarbakır'daki yetkili ve askerlerin eliyle yapıldığını ve ölümünden de onların sorumlu olduğunu ifade edilmiştir. Aynı gazetede çıkan habere göre de 1915 Olayları sırasında Diyarbakır'da Board misyonerleri ile ortak çalışan bir Amerikan vatandaşı şehirdeki bazı gaspçılar tarafından şiddete maruz bırakılmış ve eşyalarına el konulmuştur. Diyarbakır'daki yetkililer tarafından da Mr. Knapp'ın pasaportu elinden alınmış, merkeze göndermek istediği mektuplara izin verilmeyerek tüm hakları reddedilmiştir. Board misyonerleri bu yaşananlara itiraz etmiş ve merkeze şikâyetlerini bildirmişlerdir. Bunun üzerine Amerika'daki yetkiler de devreye girmiş ve durumun

düzeltilmesi için uğraşmışlardır (*Harrisburg Telegraph*, 1915, p. 6). Amerika Büyükelçiliği'nin 18 Eylül 1915 tarihinde Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği telgraflarda Mr. Knapp'ın ölümü ile ilgili yerel yetkililerin gerekli bilgiyi vermediği, bilgi toplamak maksadıyla soruşturma başlatılması hususunda ricada bulunmuşlardır (BOA, HR.İD., 1666/64-1,3, M-18.09.1915). Amerikalı yetkililer Mr. Knapp'ın ölümünden 5 yıl sonra bile olayın peşini bırakılmayarak 7 Nisan 1920'de İstanbul'daki yetkililere çektikleri telgrafla bu cinayetin Osmanlı askerleri tarafından işlendiğini belirterek bu olayı yetkililerle yüzyüze görüşmek istediklerini dile getirmişlerdir (BOA, HR.İD., 1666/67, M-07.04.1920).

SONUÇ

Amerikan Board Teşkilatı'nın Diyarbakır çevresinde açmış oldukları dış istasyonlar vasıtasıyla misyonerlik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bunu genellikle açmış oldukları okul,

kilise, dispanser, yetimhane, kişiler vs. üzerinden yürütmüşlerdir. Board misyonerleri özellikle de Ermenileri bu kurum ve kuruluşlara çekerek, onları devlete karşı kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmışlardır. Diğer yandan misyonerlerin faaliyetlerini bu tür kurumlar üzerinden yürütülmesinin temel nedeni ise bu kurumlar yöre halkının en çok ihtiyaç duyduğu alanların başında olmasından kaynaklanmıştır. Board misyonerleri de halkın bu zaafından istifade ederek, bu alanlara ağırlık verdiği görülmüştür.

Board misyonerlerinin faaliyetlerine karşı Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin tavrı kimi zaman olumlu kimi zaman da olumsuz olmuştur. Örneğin; bazı dönemlerde Diyarbakır'daki yerel yöneticilerin misyonerler ile Board misyonerleri arasında sıcak dostluklar kurmuş ve buna paralel olarak da misyonerler de yerel yöneticilerden manevi destek almışlardır. Hatta yerel yöneticiler tarafından Board misyonerlerinin başta Diyarbakır, çevre köy ve kasabalardaki faaliyetlerini daha rahat yürütebilmeleri için de emirler çıkarmış ve misyonerlere yolculukları boyunca daha güvenli seyahat etmeleri için de yanlarına zabıt vs. verilmiştir. Ancak kimi zaman tersi durumlar da yaşanmıştır. Örneğin; Diyarbakır'daki yerel yöneticiler ile Board misyonerleri arasında bazı sıkıntıların yaşanması üzerine Board misyonerlerinin seyahat etmeleri ve Diyarbakır ve çevresinde faaliyet göstermeleri yasaklanmıştır. Yöneticilerin Board misyonerlerine karşı taşıdıkları bu olumlu-olumsuz tavırları yöre halkı üzerinde de etkili olmuş ve halk tarafından misyonerlere sert tepkiler verilmiştir. Ancak kimi zaman bu durumun tersi de yaşanmıştır. Halk misyonerlerin faaliyetlerinden memnun kaldığı için yöneticilerin misyonerlere karşı almış olduğu tedbirlerden rahatsızlık duymuş ve yerel yöneticiler ile aynı doğrultuda hareket etmemişlerdir. Fakat kimi zaman da halkın misyonerlerin faaliyetlerinden memnun olmayıp, yöneticilere şikayetlerini bildirdikleri görülmüştür. Ancak çoğunlukla devlet ve halkın misyonerlere karşı tavırları aynı doğrultuda olduğu da görülmüştür. Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresinde yürütmüş oldukları çalışmalar Osmanlı Devleti'nin bir çok noktada şavaşa girmesi Ermeni olaylarının patlak vermesiyle zayıflamıştır. Özellikle de bazı misyonerlerin Ermeni çeteleri ile işbirliği kurması tespit edilmesi üzerine yetkililer tarafından sıkı önlemler alınmıştır. Bundan ötürü bazı Board misyonerleri tutuklanmış bazıları da sınır dışı edilmiştir. Böylece 1915 yılından sonra Board misyonerlerinin Diyarbakır ve çevresindeki faaliyetleri de son bulmuştur.

KAYNAKÇA

- BOA, DH.ŞFR\ 233-103, R-17-01-1315.
- BOA, DH.ŞFR\ 235-21, R-16-02-1315.
- BOA, HR.İD., 1666/64, M-18.09.1915.
- BOA, HR.İD., 1666/67-1,3, M-07.04.1920.
- BOA, HR.SYS\ 65-43, M-22-04-1896.
- Arizona Republican, 09 April 1896, Image 1.
- Barton, L.J. (1908). Daybreak in Turkey. Pilgrim Press.
- Bird, M.R.S. (1899). Persian women and their Creed, Church Missionary Society Salisbury Square. E. G.
- Bozan, O. (2021). Arşiv Belgeleri Işığında Çüngüş-1, Çizgi Yay, İstanbul.
- Bozan, O. (2015). Osmanlı Döneminde Amerikan Misyonerlerinin Diyarbakır Vilayeti'ne Gelişi ve Faaliyetleri". Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13, 333-361.
- Bozan, O. (Bahar/2021). "Çüngüş Ermenilerinin Sosyo-Ekonomik Durumu ve Müslümanlarla Münasebetleri". SBARD, 29 (37), 33-58.
- Clowes, W. (1888). A Hand book Of Foreign Missions: Containing An Account Of The Principal Protestant Missionary Societies In Great Britain: With Notices Of Those On The Continent And In America: Also Appendix On Roman Catholic Mission. Hard Press Publishing.
- Çelik, A. (2019). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Siirt Sancağının İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu. Yüksek Lisans Tezi, Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.
- Doğan, C. (2010), 1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey. SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Aralık 2010, Sayı:22, ss.1-18.
- Ekinci, M.R. (2017). Osmanlı Devleti Döneminde Milli Aşireti XVIII. - XIX. Yy. Doktora Tezi, T.C. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı.
- Fifty-Third Report Annual of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Meeting Held at Rochester, New-York, Press of T. R. Marvin, Vol. LII-LVII, October 6-9, Boston 1863-1867.
- Grant, A. (1841). The Nestorians, Or, The Lost Tribes: Containing Evidence of Their Identity and Ceremonies, Together with Sketches of Travel in Ancient Assyria, Armenia, Media, and Mesopotamia, and Illustrations of Scripture Prophecy. Harper.
- Gray, H., Mr. Dwight, O. & Galahad, M.S. (1913). A present Day Story of İslam in Turke., Fleming H. Revell Company.
- Harrisburg Telegraph (Harrisburg, Pennsylvania). 29 Oct 1915, Fri, Page 6.

-
- Kennedy, W.J. (2008). American Missionaries in Turkey & Northern Syria and the Development of Central Turkey and Aleppo Colleges, 1874-1967, thesis. College of William and Mary.
- Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1884, Vol. XIV, Rand, Avery and Company, Boston 1884.
- Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1886, Vol. XVI, Rand, Avery and Company, Boston 1886.
- Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1888, Vol. XVIII, Rand, Avery and Company, Boston 1888.
- Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1903, Vol. XXXVII, Rand, Avery and Company, Boston 1907.
- Life and Light for Woman, Woman's Boards of Missions 1914, Vol. XLIV, Frank Wood, Printer, Boston 1914.
- Malkoç, M.N. (2004). Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri "Türkiye'de Protestan Misyonerliği. Ensar Neşriyat.
- One Hundred and Fifth Annual Report American the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Together With The Minutes Of The Meeting Held at New Haven, Connecticut Vol. CV-CIX,, Press of Congregational House, Boston 1915-1919,
- Prudential Committee, Hand book for Missions and Missionaries of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1928.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-First Annual Meeting Held in, Vol. XLI- XLIV, Oswego, New York, Press of T. R. Marvin, September 10-13, Boston 1850.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Third Annual Meeting Held in Troy, New-York, Press of T. R. Marvin, September 7-10, Boston 1852.
- Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Presented at the Forty-Sixth Annual Meeting Held in Utica, Vol. XLVI-XLVIII, New-York, Press of T. R. Marvin, September 11-14, Boston 1855-1857.
- Richter, J.A. (1910). History of Protestant Mission in the Near East. Fleming H. Revell Company.
- Rufus, A. (1872). History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Vol. II,
- Smith, E. (1833). Researches Of The Rev. E. Smith And Rev. H.g.o. Mr. Dwight In Armenia: Including A Journey Through Asia Minor, And Into Georgia And Persia, With A Visit ... Christians Of Oormiah And Salmas. Vol. 2, Published by Crocker and Brewster.
- Tejirian, E.H. & Spector, S.R. (1893). Conflict, Conquest and Conversion: Two Thousand Years of Christian Missions In The Middle East. Columbia University Press.

- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1830, Vol. XXVI, Boston 1830.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1851, Vol. XLVII, Boston 1851.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1854, Vol. L, Boston 1854, P. 208.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1855, Vol. LI, Boston 1855.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1857, Vol. LIII, Boston 1857.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1858, Vol. LIV, Boston 1858.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1860, Vol. LVI, Boston 1860.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1861, Vol. LVII, Boston 1861.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1862, Vol. LVIII, Boston 1862.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1865, Vol. LXI, Boston 1865.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1866, Vol. LXII, Boston 1866.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1867, Vol. LXIII, Boston 1867.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1868, Vol. LXIV, Boston 1868.

- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1876, Vol. LXXII, Boston 1876.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1879, Vol. LXXV, Boston 1879.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1881, Vol. LXXVII, Boston 1881.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1884-1885 Vol. LXXX, Boston 1884-1885.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1889, Vol. LXXXV, Boston 1889.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1898, Vol. XCIV, Boston 1898.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1899, Vol. XCV, Boston 1899.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1900, Vol. XCVI, Boston 1900.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1901, Vol. XCVII, Boston 1901.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1902, Vol. XCVIII, Boston 1902.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1903, Vol. XCIX, Boston 1903.
- The Missionary Herald at Home and Abroad, Containing The Proceedings Of The American Board of Commissioners for Foreign Missions, With A View Of Other Benevolent Operations, For The Year 1904, Vol. C, Boston 1904.